



Vertikalismus na španělsko-portugalském pomezí: leonština a mirandština¹

Jan Mrva (Praha)

VERTICALISM AT THE SPANISH-PORTUGUESE BORDER: LEONESE AND MIRANDESE

In this article we present to the Czech reader for the first time the concept of verticalism or linguistic verticalization as a process of language shift and language change, first introduced by the linguists Salmons (2005) and Frey (2013). The theory aims to clearly describe the transition of self-government functions on the community level into the hands of a superior political entity. In our case, we approach it primarily from a sociolinguistic point of view, where the community is represented by a minority language and the specific superior political entity by a majority language. We applied this verticalization theory in a very interesting area: Western Asturian-Leonese languages, Mirandese and Leonese, which are spoken in Portugal and Spain. Although these languages are genetically very closely related, each of them is at a different stage of a co-officialization process, which is involved in determining the degree of verticalization. Field research in the described areas yielded results based on the experience of bilingual speakers as reported in questionnaires and interviews that completed the final picture of the ongoing verticalization process.

KEYWORDS

verticalism, Leonese, Mirandese, language change

KLÍČOVÁ SLOVA

vertikalismus, leonština, mirandština, jazyková změna

DOI

<https://doi.org/10.14712/23366591.2021.1.4>

1. ÚVODEM

Jazykový posun neboli jazyková asimilace je jev, který již v roce 1953 popsal americký lingvista Uriel Weinreich jako posun od obvyklého užívání jednoho jazyka k obvyklému užívání jazyka druhého. Takovýto jev je charakterizován jako skupinový, kdy celé společenství, nikoliv jedinec, postupně upouští od častokrát minoritního a méně prestižního jazyka, který je pozvolna nahrazován v každodenní komunikaci jazykem majoritním, prestižnějším. Přejech od jednoho jazyka k druhému je charakterizován meziobdobím společenského bilingvismu.

Na Weinreichovu teorii se později zaměřil Roland Warren, nicméně na zkoumanou komunitu nahlížel jako na celek a jako sociolog nehodnotil pouze jazykové aspekty. Komunitu popsal jako „*organization of social activities to afford people daily local*

¹ Tento příspěvek vznikl s podporou grantového projektu GA UK Vertikalismus na španělsko-portugalském pomezí: leonština a mirandština č. 536120.

access to those broad areas of activity that are necessary in day-to-day living“ (Warren, 1978, s. 9).

Spolu s touto definicí vytyčil pět majoritních funkcí, které by každá komunita měla mít, aby se v námi prezentované definici ocitla v horizontálním postavení, což jinak řečeno znamená, aby představovala samostatnou a nezávislou funkční jednotku. My se zaměříme především na charakteristiky, které se týkají komunity z jazykového hlediska. Jedná se o a) rozvinutý systém produkce-distribuce-konzumace, který nezahrnuje pouze způsob potravinového zásobování, ale v našem pojetí i zájem o minoritní publikace a jejich prodej; b) socializaci, která je zastoupena úrovní zapojení minoritního jazyka do lokálního vzdělávání; c) sociální kontrolu, která jazykové komunitě zaručuje oporu v právním systému daného politického celku; d) sociální participaci, která zahrnuje zapojení minoritních jazyků do akcí kulturního a náboženského charakteru; e) vzájemnou podporu, která představuje úroveň užívání minoritního jazyka v různých institucích (úřady, policie, nemocnice atd.).

Vertikalizační teorie se dá proto jednoduše shrnout do krátké definice: vertikalismus představuje přechod těchto pěti majoritních funkcí z lokální správy do rukou organizací či institucí, jež působí mimo danou minoritní komunitu. Vertikalizační teorie byla poprvé použita Josephem Salmonsem (2005a, 2005b) a dále např. Benjamenem Freyem (2013). Oba autoři se zaměřovali na komunity, ve kterých byl jazykový posun směrem k majoritnímu jazyku do velké míry dokončen (přistěhovalci německého původu ve Wisconsinu). My se v našem výzkumu však zaměříme na probíhající vertikalizační proces na španělsko-portugalském pomezí v jazykovém areálu mirandštiny v Portugalsku a leonštiny ve Španělsku.

2. METODOLOGIE

Námi realizovaný výzkum si klade za cíl kriticky aplikovat Warrenových pět majoritních funkcí a na jejich základě definovat současný stav úrovně vertikalismus ve výše popsáných jazykových společenstvích. Takovýto přístup se nicméně opírá o nepřiliš jednoznačně vymezené kategorie, a proto jej v rámci lepšího uchopení později Salmons či Brown rozšiřují o další teorie, které se stejně jako ta Warrenova zaměřují na problematiku jazykové změny; my jsme se je pokusili zakomponovat do designu terénního výzkumu. Jedná se o Keiserovu (2009, 2012) teorii jahodových šlahounů,² Clyneovy (2003, s. 68–69) tři faktory jazykové změny, Fishmanovy (1964) domény užívání jazyka a teorii etnolingvistické vitality (Ehala, 2015).

Keiser (2009, 2012) ve svém přístupu zdůrazňuje spolupráci jednotlivých komunit v rámci jazykového společenství. Taková spolupráce by měla podporovat lokální jazykovou variantu, stanovit si jednotlivá pravidla a vyžadovat jejich dodržování v rámci

2 Termín *strawberry vines* doposud nebyl v českém překladu použit a my ho zde uvádíme v jeho přímém překladu. Keiser striktně neodděluje „jahodové šlahouny“ od tzv. *speech islands*, „jazykových ostrovů“, protože oba pojmy spolu v jistých kontextech úzce souvisí. Jazykové ostrovy nabízejí popis izolované jazykové komunity, přičemž jahodové šlahouny popisují vztahy mezi jazykovými ostrovy na horizontální úrovni.



celého společenství. Keiser mimo jiné přiznává, že jednotlivé komunity mohou být mezi sebou dosti vzdálené či do velké míry na horizontální úrovni izolované, nicméně tato skutečnost by neměla bránit těsnému propojení vztahů na celém území dané komunity.

Clyne (2003, s. 68–69) se při definování svých tří faktorů jazykové změny zaměřoval výhradně na lidský faktor a jeho proměnné v daném momentě. Stanovil tak tři úrovně: individuální, skupinovou a obecnou. Individuální úroveň je v největší míře reprezentována klasickou sociolingvistickou proměnou — věkem. Clyne ji doplňuje dalšími faktory, např. pro nás méně podstatným pravidlem exogamie či socioekonomickou mobilitou. Skupinová úroveň je dána velikostí komunity, která je v našem případě co do geografického hlediska jasná, co do počtu mluvčích už tolik ne. Faktory, které do této úrovně spadají, ale pro nás nejsou moc podstatné, jsou odlišnost náboženství a stupeň kulturní vzdálenosti. Obecnou úroveň zastupují čas a místo, v nichž se v momentě výzkumu zkoumané subjekty a jejich komunita nachází.

Fishmanovy (1964, s. 65) domény užívání jazyka představují již klasickou součást teorie jazykové změny. Jedná se o pět sociálně či ekonomicky definovaných oblastí (rodina, přátelé, vztah, vzdělání, zaměstnání), ve kterých dochází k jazykové interakci. Pokud jsou všechny zastoupeny stejnou měrou minoritním jazykem, mluvíme o horizontální, lokální úrovni jazykového společenství. Pokud jsou všechny zastoupeny majoritním jazykem, došlo k jazykové změně a jazykové společenství přešlo z horizontální úrovně na úroveň vertikální. Distribuce domén užívání jazyka mezi minoritní a majoritní svědčí o probíhající vertikalizaci jazykového společenství.

Teorie etnolingvistické vitality, jak ji chápe Ehala (2015), se opírá o přístupy ke zkoumání meziskupinových vztahů (Tajfel, 1974) a teorii sociální identity (Tajfel — Turner, 1979). Vitalitu chápe jako kombinaci sociálního a ekonomického statusu daného jazyka, geografickou koncentraci obyvatel na daném místě v daném čase a institucionální či politickou sílu v podobě reprezentace konkrétní komunity. Pro teorii etnolingvistické vitality je také velmi důležité to, co bychom mohli nazvat vztahovou sounáležitostí s komunitou a jejím jazykem. Výzkumy, které striktně využívají této strategie, tak bývají často do velké míry subjektivní v závislosti na charakteru výpovědí zkoumaného vzorku. V našem případě však považujeme takovéto informace za nezbytné a domníváme se, že napomáhají lepší konceptualizaci či uchopení pozdějších výzkumů, které bychom chtěli v oblasti španělsko-portugalského pomezí realizovat.

Při přípravě designu terénního výzkumu jsme se pokusili co nejvíce se zaměřit na výše citované teorie a vytvořili tak metodiku, která by dokázala komplexně vyložit probíhající vertikalizmus na území, kde se mluví mirandsky a leonsky. Situaci nicméně zkomplikovala situace spojená s nastávající druhou vlnou pandemie koronaviru, takže z praktických důvodů jsme upozadili harmonogram složený z detailních strukturovaných rozhovorů a dali přednost dotazníkové metodě. Dotazníky byly administrovány námi přímo v terénu tak, aby došlo k úplnému vysvětlení záměru výzkumu a pochopení obsahu a smyslu otázek ze strany respondentů, kteří z naprosté většiny neprošli odborným filologickým vzděláním. Domníváme se, že jsme tímto způsobem získali větší množství dat, i když ne tak obsáhlých, jak bylo původně zamýšleno.

Jediným demografickým údajem, který v řešení otázky vertikalizmu v prvotní fázi považujeme za klíčový, je věk respondentů. V případě, že doposud nebyla se-



psána žádná komparativní studie, je klíčové uchopit komunitu jako celek, k čemuž tento údaj plně postačí. Věk patří k jedné ze tří základních proměnných ve variační sociolingvistice a my se domníváme, že zbylé dvě, tj. pohlaví a profese respondentů, by ve výsledku nehrály významnou roli. Pro kontrolu dat jsme si vedli informace o původu jednotlivých mluvčích, abychom tak zabránili účasti těch, kteří se do oblasti např. přistěhovali v nedávné době. Během dotazování se však ukázalo, že čerství přistěhovalci nebyli bilingvní, o jazykové situaci v oblasti něco málo věděli, ale neměli touhu se jazyk naučit nebo se mu jiným způsobem věnovat.

Pro sestavení hlavní části dotazníku jsme jako základ využili Fishmanovy domény užívání jazyka (viz výše), ale rozšířili jsme je o pět dalších, z nichž čtyři představují instituce působící v rámci zkoumaných jazykových oblastí stejně jako ve zbytku Španělska a Portugalska, tj. úřady, policie, nemocnice a kostel. Poslední doménu jsme rezervovali cizincům, tedy lidem, kteří si danou oblast zvolili např. pro trávení dovolené. Mluvčí tak měli za úkol zvolit, jaký jazyk používají nebo by použili v zadaném kontextu. Možností bylo i označit oba jazyky, jak majoritní, tak minoritní, v případě, že by se v dané situaci neuchýlili výhradně k ani jednomu z nabízených. Výsledná podoba dotazníku tak vypadala následovně:³

VĚK:			PŮVOD:		
RODINA	portugalština španělština	mirandština leonština	ÚŘADY	portugalština španělština	mirandština leonština
PARTNER	portugalština španělština	mirandština leonština	POLICIE	portugalština španělština	mirandština leonština
PŘÁTELE	portugalština španělština	mirandština leonština	NEMOCNICE	portugalština španělština	mirandština leonština
ŠKOLA	portugalština španělština	mirandština leonština	KOSTEL	portugalština španělština	mirandština leonština
PRÁCE	portugalština španělština	mirandština leonština	CIZINCI	portugalština španělština	mirandština leonština

TABULKA 1. Dotazník

Výše popsaná východiska, která se věnují vymezení Warrenových pěti majoritních funkcí, Keiserově teorii jahodových šlahounů či Ehalově verzi etnolingvistické vitality, jsme do dotazníku přímo nezakomponovali, protože by každý bilingvní mluvčí byl zajisté více či méně ovlivněn subjektivními názory a přesvědčeními. Takováto názorová koláž by byla do velké míry nevyhovující, a proto jsme se rozhodli analýzu těchto kategorií vytvořit na základě důkladné rešerše odborných publikací a právních textů, které se zabývají v první řadě problematikou zkoumané oblasti. Krom toho jsme provedli jazykovou analýzu zkoumané oblasti (např. porovnali přítomnost dvojjazyčně psaných nápisů...).

³ Pro lepší porozumění uvádíme českou verzi dotazníku. V Portugalsku byla respondentům distribuována portugalsky psaná verze, ve Španělsku zase ta španělsky psaná.



3. ZKOUMANÁ OBLAST

Pro pochopení současné jazykové situace na španělsko-portugalském pomezí stejně jako výsledků námi provedeného výzkumu a diskuze o stavu vertikalizace těchto jazykových variant je naprosto nezbytné si oblast charakterizovat z hlediska jazykového, jazykově-právního, historického, sociálně-ekonomického a demografického. Za tímto účelem krátce přejdeme k definici celé španělsko-portugalské pohraniční oblasti.

Hranice mezi dvěma největšími suverénními politickými útvary na Pyrenejském poloostrově, tedy Španělskem a Portugalskem, ve své definici nese celou řadu superlativů. Při její délce 1234 kilometrů (Magalhães Basto, 1923; Medina García, 2006; Calderón Vázquez, 2015) se jedná o nejstarší, nejdelsí a nejstabilnější hranici v rámci Evropy, ne-li celého světa. Takové prvenství je však doprovázeno celou řadou nepříliš pozitivních demografických a ekonomických údajů, které popisovaly a popisují pohraniční oblast jako jeden z nejchudších a nejzaostalejších evropských regionů (srov. Barrenechea — Pintado, 1972; Llamazares, 2019).

Medina García (2006, s. 2) uvádí, že v blízkosti La Raya⁴/A Raia⁵ žije celkem 10 % populace celého Pyrenejského poloostrova, přičemž na portugalské straně se jedná o 20,4 % celkového počtu obyvatel Portugalska a na té španělské o pouhých 8 % celkového počtu obyvatel Španělska. Počet obyvatel v porovnání s ostatními podstatně bohatšími regiony obou států nevykazuje vzhledem k vzrůstající vnitřní i vnější emigraci pozitivní hodnoty, právě naopak. Situaci nenapomáhá ani převážně zemědělský charakter oblasti (zpracování hovězího a vepřového masa, rostlinná výroba) a prakticky naprostá absence většího ekonomicky významného centra. Snad právě proto nám Raya nabízí spoustu možností pro zajímavý a podnětný antropologický či sociolingvistický výzkum — již několik stovek let představuje historicky „zakonzervovanou“ a netknutou oblast. Výjimku z této definice nepředstavuje ani mirandská a leonská jazyková oblast.

Dva jazyky, které se zde používají, totiž mirandština a leonština, tvoří tzv. západní větev astursko-leonských jazyků, jejíž rysy před více než sto lety v roce 1906 popsal Ramón Menéndez Pidal ve své studii *El dialecto leonés*.⁶ Vyznačují se především zachováním latinského iniciálního f- (FURNU- > leo. *formu*, mir. *forno*), palatalizací latinského iniciálního l- (LUNA > leo. *lluna*, mir. *lhuna*) a diftongizací nepřízvučných vokálů o- a i- na začátku slova (ECCLESIA > leo. *eigrexia*, mir. *eigreija*; ALTERU- > leo. *outru*, mir. *outro*). Při charakterizaci západních astursko-leonských jazyků bychom mohli vyjmenovat ještě mnoho fonetických, morfologických a syntaktických specifik, která je odlišují od majoritních jazyků Pyrenejského poloostrova, nicméně toto není

4 Španělský místní název španělsko-portugalské hranice.

5 Portugalský místní název španělsko-portugalské hranice.

6 Menéndez Pidal svůj výzkum primárně realizoval na bázi tzv. korespondenční dotazníkové metody. Skrze získané výsledky popsal celou leónskou oblast a tu pak rozdělil na východní, centrální a západní část. Někteří současní lingvisté však tvrdí, že by mělo dojít k řádné revizi Pidalových izoglos, jelikož se v naprosté většině nejspíš nebudou shodovat s realitou (srov. Bartolomé Pérez, 2007).

záměrem naší práce.⁷ Důležitým poznatkem však je, že španělština a portugalština neovlivnila leonštinu a mirandštinu pouze na jazykové úrovni (např. přítomnost interdentalní konsonanty v leonštině či systém nazálních vokálů v mirandštině), ale výrazně také na úrovni politicko-sociální, a právě proto je tato oblast z komparativního hlediska vhodná pro měření úrovně vertikality.



3.1 MIRANDŠTINA

Mirandsky se hovoří v okrese Miranda do Douro na území o rozloze zhruba 500 km², které se nachází na severozápadě Portugalska přímo na hranici se Španělskem. Podle posledních odhadů portálu PORDATA⁸ z roku 2019 má v okrese trvalý pobyt 6 830 osob a v dlouhodobém měřítku demografická křivka vykazuje jasně klesající charakter. Kromě Mirandy do Douro se mirandsky hovoří ve čtyřech vesnicích na severozápad od ekonomického centra oblasti Bragança — Rio de Onor, Guadramil, Deilão a Petisqueira. V porovnání s počtem obyvatel jsou odhady počtu mluvčích relativně vysoké. Hargitai (2014) stejně jako Merlan (2009) ve svých pracích uvádějí existenci 4 000 — 5 000, max. 10 000 rodilých mluvčích mirandštiny, přičemž do tohoto čísla počítají i mluvčí, kteří z oblasti emigrovali do jiné části Portugalska nebo za hranice státu. Jednoduchým propočtem docházíme k závěru, že v Miranda do Douro by byl pak pouze zhruba každý 3 nebo 4 člověk monolingvní, a to vycházíme ze spodní hranice citovaného odhadu. Portugalsko bylo do nedávné doby považováno za jeden z mála ryze monolingvních států světa, nicméně 29. ledna roku 1999 byla zákonem č. 7/99 „oficiálně uznána jazyková práva mirandské komunity“.⁹ Filologové si často tento krok vykládají jako kooficializaci mirandštiny na celém území Portugalské republiky, třebaže před zhruba dvaceti lety došlo pouze k uznání práva týkající se výuky mirandštiny, ochrany a propagace jazyka, vědecké a pedagogické podpory a možnosti vydávat oficiální dokumentaci v bilingvní úpravě. To vše ale pouze na území okresu Miranda do Douro.

To, že se mirandština zachovala do současnosti, je podle Menéndeze Pidala (1906/2006) dílem politického vývoje severní části Pyrenejského poloostrova už během období formování křesťanských království. Ještě před samotným vytvořením Portugalska v roce 1139 oblast Miranda do Douro spadala pod správu diecéze v Astorze. Tímto se vytvořila především silná ekonomická pouta ke španělské straně hranice a obchodní i kulturní výměna se orientovala většinou na východ i po formálním připojení oblasti k portugalské koruně. Během následujících staletí došlo v oblasti k několika přesunům obyvatelstva, stejně jako k pokusům o upevnění politicko-kulturních vztahů s portugalskou stranou, která si dobře uvědomovala důležitost strategické pozice Miranda do Douro v pohraniční oblasti (Svobodová, 2015). Praktický nulový kontakt s velkými portugalskými centry však zapříčinil to, že mirandština byla do 17. století v oblasti používanější než portugalština (Martins, 2016).

7 Souhrnné srovnání nabízí např. Merlan (2007).

8 <https://www.pordata.pt/Municipios/População+residente++estimativas+a+31+de+Dezembro-120> [online: cit. 12.12.2020]

9 V portugalštině *Reconhecimento oficial de direitos linguísticos da comunidade portuguesa*.



Portugalský vliv nicméně do oblasti pronikl a majoritní jazyk Portugalců se postupně instaloval do pozice prestižní jazykové varianty. Mirandština se bez jakékoliv kodifikace či ortografické normy pozvolna přetvořila v ústně předávaný minoritní jazyk a zde můžeme tvrdit, že až do konce 19. století upadala v zapomnění.

Mirandštinu znovuobjevil a popsal v roce 1882 José Leite de Vasconcelos, v té době student medicíny, jenž svou práci nejprve publikoval rozdělenou na pět částí v časopise *O Penafidélense*. Na relativně krátkém rozsahu sešitového formátu (necelých 40 stran) zvládl popsat nejvýraznější rysy mirandské fonetiky, morfologie a syntaxe. Práci výrazně rozšířil v roce 1900, kdy publikoval *Estudos de Philologia Mirandesa*. Leite de Vasconcelos se mimo jiné věnoval překladu portugalských děl do mirandštiny a sběru mirandské ústní lidové tradice. Byl pevně přesvědčen o tom, že mirandština brzy vymizí a že obyvatelé oblasti dají postupem času přednost portugalštině.

Ve 20. století docházelo k dalšímu prohlubování diglosie a stigmatizace mirandštiny na území Mirandy do Douro. K šíření portugalštiny jako té „správné“ jazykové varianty přispělo především zavedení televizního vysílání do oblasti v roce 1950. Postavení mirandštiny nepomohlo ani stěhování obyvatel z jiných regionů do Mirandy do Douro za prací. Během šedesátých let se totiž podél prakticky celé délky okresu realizovala na řece Douro výstavba přehrad u měst/vesnic Miranda do Douro, Picote a Bemposta. Rodrigues Santana (2007) nicméně upozorňuje na existenci jakési společenské iniciativy za zachování mirandštiny, již od poloviny čtyřicátých let reprezentovala osobnost Antónia Marii Mourinha. Mourinho se kromě významných filologických prací a popularizačorské činnosti podílel na vytvoření ortografické normy mirandštiny, publikované v roce 1995.

Ve vzdělávacím systému v rámci okresu byla výuka mirandštiny zahájena na základních školách již od školního roku 1986/1987, tudíž více než deset let před schválením zmiňovaného zákona 7/99. Výuka se začala realizovat též na středních školách, a to od roku 2004/2005. Zde je třeba upozornit na to, že výuka je dobrovolná, nikoliv povinná. V rámci univerzitních studií se lze mirandštině věnovat na univerzitě v Braze. Existuje i relativně bohatá nabídka odpoledních či online kurzů, kterou realizuje jediná místní kulturně-vzdělávací organizace *Associação de la Lhéngua i Cultura Mirandesa*.

Přes veškeré úspěchy, jichž se podařilo v posledních třiceti letech dosáhnout, někteří autoři (Svobodová, 2015; Martins, 2016) pozorují značný úpadek v míře nadšení spjatého s propagací jazyka v rámci regionu i mimo jeho hranice. Situaci zároveň problematizuje možná hrozba folklorizace mirandštiny, jež představuje jakýsi předstupeň konečné fáze, tj. jazykové smrti (Fishman, 1991; Crystal, 2002).

3.2 LEONŠTINA

Leonština se oproti mirandštině vyskytuje na daleko rozlehlejšího území, totiž v západních částech provincií León a Zamora, jejichž rozloha činí dohromady zhruba 10 000 km². Podle údajů z portálu INE¹⁰ z roku 2019 má v provincii León trvalý pobyt 460 001 obyvatel a v provincii Zamora 172 539 obyvatel. Leonsky se nicméně ve vel-

¹⁰ <https://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=2852#!tabs-tabla> [online: cit. 15.12.2020]



kých městech rozhodně nemluví a jazyk se přirozeně objevuje pouze ve venkovských a často izolovaných oblastech. Bartolomé Pérez (2007) odhaduje počet mluvčích mezi 15 000 a 50 000, přičemž číslo z horní hranice tohoto rozmezí zahrnuje i ty mluvčí, kteří emigrovali do jiných částí Španělska či jiného státu. Dále Gómez Bautista (2016) udává, že v Bierzu leonsky mluví 2 500–4 000 obyvatel, García Arías a González Ri-año (2006 a 2008) se svým odhadem blíží odhadu Bartolomé Péreze (50 000 mluvčích v Leónu) a García Gil (2007) tvrdí, že v Zamoře žije 20 000 až 25 000 mluvčích leonštiny. Takto výrazný rozptyl rozhodně není pro studium minoritního jazyka jakkoliv vypovídající, ale v závislosti na velikosti jazykového areálu chápeme potřebu nějakým způsobem počet mluvčích alespoň odhadnout. Leonština nebyla v rámci autonomního statutu oblasti Kastilie a León, oproti např. sousední Galicii, vymezena jako kooficiální jazyk. Právní ochrany se dočkala teprve nedávno: poprvé skrze velmi vágní formulaci v autonomním statutu z roku 1999¹¹ a podruhé, za lepších podmínek, v roce 2006.¹² Doposud však zůstává pouze předmětem ochrany kulturního dědictví.

S leonštinou jednoznačně spojujeme existenci křesťanského království León na severu dnešního Španělska, kde již poměrně brzy došlo k diglotickému postavení mezi právě zmiňovanou leonštinou a kastilštinou. Fernández-Ordóñez (2004) považuje za klíčový rok 1230, kdy došlo ke spojení leonského království s Kastilií, což implikovalo podřízení leonské dvorské a církevní společnosti nadvládě Kastilie, která byla co do rozlohy a počtu obyvatel větší než León. Autor dále upozorňuje na očividně vědomé a záměrné užívání kastilštiny v soudní a úřední praxi.

„Pokastilštění“ se tedy primárně objevovalo v městských centrech a leonština postupně ustupovala na venkov, kde byla spjata i se značnou stigmatizací. Existují doklady z literární tvorby např. Juana del Enzina či Manuela Herrery de Gallinato (Fernández Chapman, 2019), kteří si ve svých dramatech utahovali z lokální varianty leonštiny, tzv. *sayaqués*, a využívali ji jako komický prvek.

Do jisté míry se (znovu)objevitelem leonštiny stal Ramón Menéndez Pidal, který roku 1906 vydal knihu *El dialecto leonés*, ve které se věnoval popisu zkoumaného jazykového areálu leonštiny. Oproti popularizátorským či osvětovým tendencím Josého Leite de Vasconcelos se Menéndez Pidal věnoval čistě vědecké filologické činnosti — jazyk byl pro něj pouhým předmětem výzkumu a sám rozhodně nepředpokládal, že by přežil do současnosti. Během 20. století pak oblast navštívilo — v porovnání s Mirandou do Douro — relativně dost lingvistů, kteří ji rozparcelovali a o jednotlivých menších a lépe vymezených geografických celcích napsali své dizertační práce, a to opět bez jakéhokoliv záměru jazyk zachránit.¹³

-
- 11 4.2 Gozarán de respecto y protección la lingua gallega y las modalidades lingüísticas en los lugares en que habitualmente se utilicen.
 - 12 5.2 El leonés será objeto de protección específica por parte de las instituciones por su particular valor dentro del patrimonio lingüístico de la Comunidad. Su protección, uso y promoción serán objeto de regulación.
 - 13 Kompletní přehled prací — datum vydání, jméno autora, jméno zkoumané oblasti: 1906 (Menéndez Pidal); 1907 (Blánquez Fraile — Puebla de Sanabria, La Bañera); 1909 (Santiago Alonso Garrote — Astorga, Maragatos); 1923 (Fritz Krüger — San Ciprián de Sanabria); 1928 (Sánchez Sevilla — Cespedosa de Tormes); 1934 (Verardo García Rey — Bierzo);



OPEN ACCESS

Jazyková situace se značně zkomplikovala v roce 1983 po přijetí prvního autonomního statutu Kastilie a Leónu, jemuž předcházelo referendum, ve kterém si obyvatelé odhlasovali, že si většinově nepřejí leonštinu kooficializovat. V posledních letech tak můžeme spatřit jakousi polarizaci společnosti, kde se jazyk, v tomto případě tedy leonština, do značné míry zpolitizoval a je mimo jiné součástí boje za svobodný País Leonés. Tento termín se do velké míry pojí s nacionalistickým hnutím, které požaduje formální oddělení Kastilie od Leónu a vytvoření samostatné autonomní oblasti (srov. Salgado Fuentes, 2015).

Na propagaci a popularizaci leonštiny se na celém území, kde se jazykem mluví, podílí nejvýrazněji tři organizace, *El Teixu*, *Faceira*, *Furmientu*, a dále ještě do velké míry politicky radikalizovaná *Conceyu Xoven*. Domníváme se, že právě dělení území do správy několika organizací stojí za dosavadní absencí jednotné ortografické normy. Pravdou však je, že každá z nich preferuje vlastní verzi, která se zakládá na jednotlivých dialektech (berciano-sanabrés, cepedano-alistanu, zamorské varianty...), nebo na asturské normě. Nejednotný postup pak může vyvolat dojem zmatečnosti nejenom při interpretaci odborné literatury, ale i během terénního výzkumu. Tak např. organizace *Faceira* vydala v roce 2012 knihu *Xurdir — Guía gramatical del leonés*, která vychází z jihozápadního dialektu v Cabreiře a severozápadních dialektů v Babie, Llaciané a Palacios. V polovině roku 2020 následovala *Xeira — Compendio gramatical sanabrés* od organizace *Furmientu*, která se ve svých pravidlech opírá o zamorské dialekty. Je zde tedy zjevná tendence vyhnout se konvergenci několika dialektů z celého území za účelem vytvoření jednotné normy, přičemž takovýto postup dle našeho názoru daný jazykový areál ještě více poškodí a rozdělí, místo aby ho spojil.

Výuka a výzkum leonštiny probíhá na leónské univerzitě od jejího samotného založení v roce 1979. Výuka na základních a středních školách není součástí osnov a k dispozici jsou pouze dobrovolné kurzy pro dospělé ve větších městech.

4. VÝSLEDKY VÝZKUMU A DISKUZE

Terénní výzkum probíhal za mírně ztížených podmínek v souvislosti s vývojem pandemie koronaviru v těchto oblastech: mirandština — Miranda do Douro (Miranda do Douro, Vale de Águia, Aldeia Nova, Pena Branca, Paradela, Ifanes, Constantim, Cincouro, São Martinho de Angueira, Cércio, Duas Igrejas, Picote, Sendim), Rio de Onor, Guadramil; leonština — Sanabria (Moncabril, Ribadelago, Vigo, San Martín de Castañeda, Pedrazales, Trefacio, Galende, Murias), El Bierzo (Santa Marina de Torre, Quintana de Fuseros, El Valle, Villaviciosa de San Miguel, Matarrosa del Sil, Villamartín del Sil). Dotazníkového šetření se zúčastnilo celkem 182 osob, z toho 101 v kombinaci portugalsština-mirandština a 81 v kombinaci španělština-leonština.

1949 (Guzmán Alonso — Babia, Llaciana); 1959 (Ángel Fernández González — Oseja de Sajambre); 1966 (Millán Urdiales — Villacodayo); 1966 (Á. F. G. — Los Argüellos); 1967 (José María Baz — Aliste).



Jediným demografickým ukazatelem, který se nám zdá důležitý pro charakteristiku jazykového společenství, je, jak bylo zmíněno výše, věk. Pokud si podle něj rozdělíme benevolentně zkoumaný vzorek do tří velkých skupin, tj. mladší generace: 14–25 (období vzdělávání), střední generace 26–60 (aktivní účast v pracovním procesu); starší generace 61–84 (stáří, důchod), docházíme k zajímavým závěrům, na kterých se evidentně podepisuje jazyková politika týkající se toho či onoho jazyka.

Mirandština je zastoupena nejvýrazněji ve starší generaci a u horní hranice generace střední a dále pak relativně stejně ve střední a mladší generaci, kde pozorujeme výrazné tendence k alternaci mezi mirandštinou a portugalsštinou. Starší generace a starší část generace střední jsou zároveň jediné, které by v kontextu „kostel“ použily pouze mirandštinu, byť i zde pouze omezeně. Z tohoto přehledu jednoznačně vyplývá, že mirandština ustupuje portugalsštině u mladších mluvčích, nicméně i zde jsou patrné tendence jazyk zachovat. V rozhovorech mladší mluvčí zdůrazňovali především užívání jazyka v rodině, dobrovolná školní výuka byla spíše na druhém místě. Mladí monolingvní mluvčí na otázku, jestli se náhodou neučí mirandsky ve škole, odpovídali vyhýbavě nebo řekli, že mirandsky nemluví, protože jazyk nemají kde aktivně využít.

Takový argument je logický a odpovídá našim výsledkům, neboť, jak je patrné z tabulky, mirandština stále figuruje pouze jako jazyk užívaný v domácím prostředí. Mimo kontext domácnosti ji mluvčí označili, jak už bylo popsáno, ještě v kontextu „kostel“ a spolu s portugalsštinou v kontextu „škola“. Domníváme se, že mladší mluvčí tímto chtěli naznačit, že se účastní dobrovolné jazykové výuky. Starší a střední generace nicméně školu v žádném z rozhovorů nevedly. Respondenti zde zmiňovali stigmatizaci mirandštiny ve školním prostředí v minulosti a způsoby, jakými se trestalo její užívání (zesměšňování apod.). Žádný z nich však nepřipustil, že by se tresty na školách uplatňovaly i nadále, a ani stigmatizaci respondenti nevnímali jako současný jev, spíše naopak. Při odpovědi na dotaz, zda je tento jazyk nějak podobný jazykům majoritním, mluvčí vyzdvihovali jedinečnost mirandštiny, a především ti starší razantně popírali jakékoli podobnosti, především se španělsštinou. Hrdost komunity na místní tradici byla naprosto zjevná během celého rozhovoru.

Pozitivní vnímání vlastní komunity je podporováno a kultivováno především jednotnou vizí vedení okresu, který úzce spolupracuje s výše zmiňovanou kulturní organizací *Associação de la Lhéngua i Cultura Mirandesa*. V nedávné době byl dokončen projekt¹⁴ umístění bilingvního značení ulic a měst v celé Mirandě do Douro a v současnosti probíhá projekt *Eiqui fala-se mirandés*, jehož cílem je sjednotit gastronomické podniky, ve kterých se hosté mohou domluvit mirandsky, popř. si v tomto jazyce přečíst menu. Zmiňovaná asociace zároveň organizuje kurzy (prezenční i online) a volnočasové aktivity spojené s oblastním folklorem a vydává knihy v mirandštině. Názory místních se v naprosté většině shodují na tom, že by si mirandština zasloužila větší podporu a propagaci.

V případě leonštiny nelze hovořit o tom, že by jedna z námi vymezených věkových skupin používala tento jazyk výrazně častěji než ty ostatní. Jeho užívání se objevuje

14 <https://expresso.pt/sociedade/2015-08-25-Mirandes-chega-a-toponimia-de-32-aldeias-de-Miranda-do-Douro> [online: cit. 20.12.2020]



prakticky nahodile a nepodařilo se nám vysledovat vzorec, který by naznačoval jakoukoliv pravidelnost. Krom toho ani jeden z respondentů neuvedl leonštinu jako výhradní jazyk v jakémkoliv z nabízených kontextů, maximálně dochází k alternaci majoritního a minoritního jazyka a stejně jako u mirandštiny opět pouze v domácím prostředí. Ve srovnání s mirandštinou nicméně chybí jeden podstatný kontext, totiž „škola“. Při dotazování na tento kontext respondenti častokrát zmiňovali stigmatizaci na malých městech, kde byli svědky či předmětem zesměšňování ze strany vyučujícího. Překvapivé pak nebyly výpovědi, ve kterých mluvčí nepovažovali za důležité leonštinu zařadit do školních osnov.¹⁵ Byli jsme též svědky několika podivných reakcí, kdy na otázku „Mluvíte zdejší řečí nebo neznáte někoho, kdo by tak mluvil?“ dotazovaní doslova s odporem zakroutili hlavou a odešli; jedna žena v Quintaně de Fuseros řekla: „Je to [leonština] strašné, ale dříve to bývalo mnohem horší.“¹⁶

Jak už vyplývá z výše uvedených odpovědí dotazu, výzkum v El Bierzu a Sanabrii byl náročný už kvůli tomu, že nefilologická veřejnost neuznává pojmenování *leonés* pro to, čemu jsme se nakonec rozhodli během rozhovorů říkat *zdejší mluva*. Leonština je vědecký termín a pro místní evidentně představuje umělé pojmenování lokální jazykové varianty (k tomuto viz Morala, 2007). Dalším paradoxem bylo, že především u starších mluvčích, kteří sami sebe označili za monolingvní, jsme v menším množství registrovali výslovnostní rysy typické pro leonštinu. Často se opakovala redukce koncového -o (např. leo. [‘poku] namísto šp. [‘poko]) nebo již zmiňovaná diftongizace iniciálního nepřízvučného o- (např. leo. [‘o^wtru] namísto šp. [‘otro]). Oproti těmto monolingvním mluvčím se výzkumu zúčastnili i ti otevřeně bilingvní, kteří však leonštinu neuvedli ani v jednom z nabízených kontextů. Na následné dotazy odpovídali, že leonsky umí mluvit, ale jazyk zkrátka nikde nepoužívají, protože se pohodlně domluví španělsky. Většinově systematickou výuku minoritního jazyka považovali za zbytečnou a někteří z nich otevřeně prohlašovali, že leonština je již jazyk mrtvý.

Hrdost komunity na vlastní jazykovou tradici je dle našeho názoru v porovnání s mirandštinou v oblastech, jež jsme navštívili na španělské straně, velmi malá. Kritičtí jsme také směrem k aktivitám, které realizují organizace *El Teixu*, *Faceira*, *Furmientu* a *Conceyu Xoven*, jelikož místní o nich v naprosté většině vůbec nic nevědí. Avšak vzhledem k rozsáhlosti daného území, na kterém se leonsky mluví, nebo by se alespoň teoreticky mluvit mělo, uznáváme, že výrazná propagace bez dostačujících finančních zdrojů může být značně komplikovaná. Na základě výsledků našeho pozorování hodnotíme krajinu v El Bierzu a Sanabrii jako výrazně monolingvní. Výjimkou snad mohou být bilingvní dopravní značky a ukazatele v okrese Truchas, které však byly poničeny krátce po instalaci.¹⁷

Pro potřeby přehledného zhodnocení situace obou jazykových variant jsme vytvořili tabulku, která shrnuje námi stanovená východiska pro určení výsledné úrovně vertikálního:

15 Z komparativního hlediska doporučujeme nedávno publikovanou studii zabývající se problematikou bilingvního vzdělávání ve Španělsku (Kratochvílová, 2020).

16 *Es horrible, pero antes era mucho peor.*

17 <https://www.enredando.info/destrozan-las-senales-en-cabreires-de-truchas/> [online: cit. 26.12.2020]

	mirandština	leonština
domácí prostředí	ano	spíše ano
školní a pracovní prostředí	ne	ne
instituce	ne	ne
existence ortografické normy	ano	ne
spolupráce v rámci komunity	ano	spíše ne
opora v právním systému	ano	spíše ne
existence bilingvního prostředí	ano	ne

TABULKA 2. Vertikalismus mirandštiny a leonštiny

Přestože z předkládaných výsledků vyplývá, že mirandština byla doposud daleko méně vertikalizována než leonština, je nutné zhodnotit především kategorie, ve kterých ani jeden z minoritních jazyků nepřevažoval nad majoritním: školní a pracovní prostředí a instituce. O jazykovém areálu západních astursko-leonských variant to vypovídá to, že i v odlišném stupni vertikalizace je v rozšířeném mezigeneračním stavu přítomna diglosie.

I v této situaci se dá dle našeho názoru s diglosií pracovat a snižovat ji především proaktivním přístupem dané komunity k rozšiřování jazyka do jiných sociálně-ekonomických sfér užívání. Mirandštině k potlačení procesu vertikalizace tedy výrazně pomáhá výborně koncipovaná spolupráce v rámci komunity, zmiňovaný zákon 7/99 z 29. ledna 1999 a vytvoření rovnocenného bilingvního prostředí, nicméně šíření jazyka do školního a později snad i do pracovního prostředí je prozatím nejisté.

Oproti tomu se leonština nachází již v plně rozvinutém vertikalizačním procesu, který lze zpomalit jen velmi obtížně. Zde považujeme za nejdůležitější přehodnocení činnosti jednotlivých sdružení zabývajících se revitalizací leonštiny a především jejich sjednocení. Následným krokem by mohla být kooficializace jazyka v rámci autonomní komunity. Je třeba nicméně konstatovat, že kombinace neznalosti termínu leonština, jehož význam se dá dle našeho názoru v kontextu otázky jednoduše vydedukovat, odmítnutí jazykové sebeidentifikace a následné užívání rysů typických pro minoritní jazyk nás vede k zamyšlení nad možností přetrvávající stigmatizace či velmi rozvinutého procesu jazykové smrti.

5. ZÁVĚREM

Předkládaná práce si klade za cíl zhodnotit vertikalismus dvou geneticky příbuzných minoritních jazyků, užívaných v důsledku historických událostí v rámci dvou různých politických území. Posouzení takového fenoménu se může razantně měnit v závislosti na složení dotazovaného vzorku respondentů a především na jejich subjektivních názorech. Abychom zamezili jakémukoli kognitivnímu zkreslení, soustředili jsme se na co největší možnou variabilitu vzorku, která byla indexována věkem a dále realizací terénního výzkumu v dostačujícím počtu pečlivě vybraných vesnic v bilingvní oblasti. Jsme si plně vědomi toho, že předkládané výsledky mohou vyvolat značnou kontroverzi v řadách jazykových aktivistů vzhledem k množství dotazovaných mluvčích,



avšak zde se opíráme hlavně o výzkumy variační sociolingvistiky (viz Gordon — Milroy, 2012), která své platné závěry zakládá též na malém počtu respondentů.

Jak už bylo popsáno výše, mirandština byla doposud méně vertikalizována než leonština, přičemž oba jazyky charakterizuje přetrvávající diglosie. Důležitým faktorem a potenciálním hybatelem je nicméně bilingvní společenství a jeho aktivita, na které závisí šíření jazyka mimo hranice jeho užívání v rámci domácího prostředí. Minoritní jazyky na Pyrenejském poloostrově v dohledné době nejspíše nedosáhnou takového ekonomického statusu jako ty majoritní, a proto je jejich cílem v první řadě vzbudit zájem o lokální bilingvní prostředí a jeho důraznou kultivaci. Pouze za takovýchto podmínek můžeme mluvit o tom, že byly učiněny rozhodné kroky k zastavení vertikalizačního procesu.

LITERATURA

- BARRENECHEA, A. — PINTADO, E. (1972): *La Raya de Portugal. La frontera del subdesarrollo*. Madrid: Cuadernos para el Diálogo.
- BARTOLOMÉ PÉREZ, N. (2007): Entre Asturias y Miranda. La recuperación de la llingua en León y Zamora. *Lletres Asturianas*, 94, s. 27–55.
- BROWN, J. (2018): Language maintenance among the Hutterites. *Yearbook of German-American Studies*, 52, s. 1–18.
- CALDERÓN VÁZQUEZ, F. J. (2015): Repasando la frontera hispano-portuguesa: conflicto, interacción y cooperación transfronteriza. *Estudios fronterizos*, 16, 31, s. 65–89.
- CLYNE, M. (2003): *Dynamics of Language Contact*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CRYSTAL, D. (2002): *Language Death*. Cambridge: Cambridge University Press.
- EHALA, M. (2015): Ethnolinguistic vitality. In: K. TRACY — T. SANDEL — C. ILIE (eds.), *The International Encyclopedia of Language and Social Interaction*. [online dostupné z: <https://doi.org/10.1002/9781118611463.wbielsi046>] [cit. 9.12.2020]
- FERNÁNDEZ CHAPMAN, C. (2019): Estigma e ideología lingüística alrededor del leonés. *Lletres Asturianas*, 121, s. 135–150.
- FERNÁNDEZ-ORDÓÑEZ, I. (2004): Alfonso X el Sabio en la historia del español. In: R. CANO (ed.), *Historia de la lengua española*. Barcelona: Ariel, s. 381–422.
- FISHMAN, J. (1964): Language maintenance and language shift as a field of inquiry. A definition of the field and suggestions for its further development. *Linguistics*, 9, s. 32–70.
- FISHMAN, J. (1991): *Reversing Language Shift*. Clevedon: Multilingual Matters.
- FREY, B. E. (2013): *Towards a general theory of language shift: A case study in Wisconsin German and North Carolina Cherokee*. Ann Arbor, MI: ProQuest LLC.
- GARCÍA ARÍAS, X. L. — GONZÁLEZ RIAÑO, X. A. (2006): *Estudiu sociolingüístico de León. Identidá, conciencia d'usu y actitúes llingüístiques nes fasteres que llenden con Asturias*. Oviedo: Academia de la Llingua Asturiana.
- GARCÍA ARÍAS, X. L. — GONZÁLEZ RIAÑO, X. A. (2008): *Estudiu sociolingüístico de León. Identidá, conciencia d'usu y actitúes llingüístiques de la población lleonesa*. Oviedo: Academia de la Llingua Asturiana.
- GARCÍA GIL, H. (2007): El asturiano-leonés central en la provincia de León. In: J. R. MORALA (ed.), *Ramón Menéndez Pidal y El dialecto Leonés (1906 — 2006)*. León: Instituto castellano y leonés de la lengua, s. 347–358.
- GÓMEZ BAUTISTA, A. (2016): Contributo para uma história do asturo-leonês em Portugal. *Lletres Asturianas*, 115, s. 89–102.
- GORDON, M. — MILROY, L. (2012): *Sociolingvistika: Metody a interpretace*. Praha: Karolinum.
- HARGITAI, E. G. (2014): *A situação da língua mirandesa — Bi- e plurilinguismo numa comunidade minoritária no Nordeste de Portugal*. Resumo de tese de doutoramento em Filologia Românica. Budapest: Eötvös Loránd University.
- KEISER, S. H. (2009): When 'speech islands' aren't islands: Parallel independent development, drift, and minimal levels of

- contact for diffusion. *Diachronica*, 26, 1, s. 1–35.
- KEISER, S. H. (2012): *Pennsylvania German in the American Midwest*. Durham: Duke University Press.
- KRATOCHVÍLOVÁ, D. (2020): Plurilingvismus z hlediska školního vzdělávání: K otázkám výukového jazyka na španělských základních školách. *Časopis pro moderní filologii*, 102, 1, s. 54–71.
- LLAMAZARES, J. (2019). *Trás-os-Montes, un viaje portugués*. Barcelona: Pinguin Random House Grupo Editorial.
- MAGALHÃES BASTO, A. de (1923): *A fronteira hispano-portuguesa, ensaio de geografia e política*. Coimbra: Imprensa da Universidade.
- MARTINS, C. S. (2016): Is Mirandese a poor second? — Portuguese linguistic heritage, Será l mirandés l pariente probezainas? — Fazienda de la lhéngua en Pertual. In: E. SILVA — C. PAIS — L. S. PAIS (eds.), *Teaching Crossroads — 9th Erasmus Week*. Bragança: Instituto Politécnico de Bragança, s. 39–60.
- MEDINA GARCÍA, E. (2006): Orígenes históricos y ambigüedad de la frontera hispano-lusa (La Raya). *Revista de estudios extremeños*, 62, 2, s. 713–723.
- MERLAN, A. (2007): Las variedades lingüísticas del noroeste peninsular: convergencias y divergencias. *Lletres Asturianas*, 96, s. 7–56.
- MERLAN, A. (2009): *El mirandés: situación sociolingüística de una lengua minoritaria en la zona fronteriza portugués-española*. Oviedo: Academia Llingua Asturiana.
- MORALA, J. R. (2007): Sobre la génesis del concepto de leonés en filología. In: J. R. MORALA (ed.), *Ramón Menéndez Pidal y El dialecto Leonés (1906 — 2006)*. León: Instituto castellano y leonés de la lengua, s. 83–108.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. (1906/2006): *El dialecto leonés*. León: El búho viajero.
- RODRIGUES SANTANA, M. O. (2007): Antonio Maria Mourinho: em busca de uma cultura e de uma língua esquecidas (o mirandês). In: J. R. MORALA (ed.), *Ramón Menéndez Pidal y El dialecto Leonés (1906 — 2006)*. León: Instituto castellano y leonés de la lengua, s. 259–294.
- SALGADO FUENTES, C. J. (2015): *La evolución de la identidad regional en los territorios del antiguo Reino de León (Salamanca, Zamora, León)*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.
- SALMONS, J. (2005a): Community, Region and Language Shift in German-speaking Wisconsin. In: L. HÖNNIGHAUSEN — A. ORTLEPP — J. PEACOCK — N. STEINER — C. MATTHEWS (eds.), *Regionalism in the Age of Globalism: Forms of regionalism*. Madison: Center for the Study of Upper Midwestern Cultures, s. 133–144.
- SALMONS, Joseph (2005b): The role of community and regional structure in language shift. In: L. HÖNNIGHAUSEN — M. FREY — J. PEACOCK — N. STEINER (eds.), *Regionalism in the Age of Globalism: Concepts of regionalism*. Madison: Center for the Study of Upper Midwestern Cultures, s. 129–138.
- SVOBODOVÁ, P. (2015): Mirandês, a língua da Terra de Miranda e a sua influênciã na cultura local. In: P. SVOBODOVÁ (ed.), *Manifestações de diversidade cultural na área da música, literatura, teatro e língua*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, s. 69–92.
- TAJFEL, H. (1974): Social identity and intergroup behaviour. *Social Science Information*, 13, s. 65–93.
- TAJFEL, H. — TURNER, J. C. (1979): An integrative theory of intergroup conflict. In: W. C. AUSTIN — S. WORCHEL (eds.), *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Brooks, Cole: Monterrey, California, s. 33–47.
- WARREN, R. L. (1978): *The community in America*. Chicago: Rand-McNally.

